

ARABLAR ISTILOSINING MOVAROUNNAHR MADANIY HAYOTIGA TA'SIRI: DINIY, MA'NAVIY VA ILMIY JARAYONLAR TAHLILI

*Farg'ona davlat universiteti akademik
litseyi "Ijtimoiy gumanitar fanlar" kafedrası
oliy toifali tarix fani o'qituvchisi
Boymirzayev Ismoiljon Hasanovich*

Annotatsiya

Maqolada VII–VIII asrlarda arablarning Movarounnahrda kirib kelishi natijasida mintaqaning madaniy hayotida yuz bergan o'zgarishlar tahlil qilinadi. Arablar istilosi dastlab harbiy-siyosiy xarakterga ega bo'lgan bo'lsa-da, keyinchalik u diniy, ma'naviy, ilmiy, yozuv, ta'lim va shahar madaniyati sohalarida chuqur o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Maqolada arablar istilosining bir tomonlama emas, balki ziddiyatli tarixiy jarayon sifatida baholanishi zarurligi asoslanadi. Dastlabki davrda mahalliy aholi qarshiligi, siyosiy bo'ysundirish va soliq tizimidagi o'zgarishlar kuzatilgan bo'lsa, keyingi asrlarda Movarounnahr islom sivilizatsiyasining yirik ilmiy-madaniy markazlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, Buxoro va Samarqand shaharlarining diniy-ma'rifiy markaz sifatida rivojlanishi, arab yozuvi va islomiy ilmlarning tarqalishi, mahalliy madaniyat bilan islomiy madaniyatning uyg'unlashuvi mintaqada tarixida muhim bosqich bo'ldi.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, arablar istilosi, islomlashuv, madaniy hayot, Buxoro, Samarqand, arab yozuvi, mahalliy madaniyat, ilm-fan, Somoniylar davri.

Kirish

Movarounnahr tarixida arablar istilosi eng murakkab va ziddiyatli davrlardan biri hisoblanadi. Bu jarayonni faqat diniy targ'ibot yoki faqat harbiy bosqinchilik sifatida tushuntirish tarixiy haqiqatni to'liq ochib bermaydi. Arablarning Movarounnahrda kirib kelishi avvalo Arab xalifaligining sharqqa kengayish siyosati bilan bog'liq bo'lib, u harbiy yurishlar, siyosiy bo'ysundirish, soliq tizimini o'zgartirish va mahalliy hokimliklar ustidan nazorat o'rnatish orqali amalga oshgan. Movarounnahr deb atalgan hudud Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi tarixiy mintaqani anglatib, u hozirgi O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston va Qozog'istonning ayrim qismlarini qamrab olgan.

Arablarning istilosi natijasida Movarounnahrda faqat siyosiy hokimiyat almashmadi, balki madaniy hayotda ham tub burilish yuz berdi. Dastlab mahalliy aholining zardushtiylilik, buddaviylik, nasroniylik va boshqa e'tiqodlari mavjud bo'lgan bo'lsa, arablar hukmronligidan keyin islom dini asta-sekin jamiyat hayotiga kirib bordi. Biroq bu jarayon bir zumda sodir bo'lmagan. Islomlashuv bir necha asr davom etgan murakkab

ijtimoiy-madaniy jarayon edi. Buxoro, Samarqand, Xorazm, Farg‘ona va boshqa hududlarda mahalliy an‘analar islomiy qadriyatlar bilan asta-sekin uyg‘unlashib bordi.

Asosiy qism

Arablar istilosining Movarounnahr madaniy hayotiga dastlabki ta‘siri, eng avvalo, diniy muhitning o‘zgarishida ko‘rindi. Arablar kelishidan oldin Movarounnahr aholisi yagona diniy tizimga ega emas edi. So‘g‘diylar orasida zardushtiylik, buddaviylik, manixeylik, nasroniylik va mahalliy e‘tiqodlar mavjud bo‘lgan. Arab qo‘shinlari kirib kelgach, islom dini siyosiy hokimiyat bilan birga mintaqaga kirib keldi. Biroq dastlab islom dini ko‘proq arab harbiy-ma‘muriy qatlamlari, yangi hokimiyat vakillari va ayrim mahalliy zodagonlar orasida tarqaldi. Oddiy xalq orasida esa eski e‘tiqodlar ancha vaqt saqlanib qoldi.

Bu jarayonda Qutayba ibn Muslim yurishlari alohida o‘rin tutadi. U 705-yildan boshlab Xuroson noibi sifatida Movarounnahrda bir necha yurishlar uyushtirgan va Buxoro, Samarqand, Xorazm kabi hududlarda arab hokimiyatini mustahkamlashga harakat qilgan. Britannica ma‘lumotlariga ko‘ra, Qutayba ibn Muslimning Markaziy Osiyodagi yurishlari Umaviylar xalifaligining qudratini kuchaytirgan muhim harbiy-siyosiy jarayonlardan biri bo‘lgan.

Arablar istilosi madaniy hayotga ikki tomonlama ta‘sir ko‘rsatdi. Bir tomondan, istilo mahalliy siyosiy mustaqillikka zarba berdi, ayrim shaharlar vayron qilindi, mahalliy aholi qarshilik ko‘rsatdi, eski diniy-ma‘rifiy markazlarning mavqeyi pasaydi. Buxoro tarixiga oid manbalarda arablar kelgan davrda shahar mahalliy so‘g‘diy sulola tomonidan boshqarilgani va arab istilosidan keyin siyosiy-diniy hayotda katta o‘zgarishlar yuz bergani qayd etiladi.

Ikkinchi tomondan, arablar istilosidan keyin Movarounnahr yangi islomiy madaniy makonga qo‘shildi. Bu esa keyingi asrlarda ilm-fan, adabiyot, fiqh, hadis, tafsir, falsafa, matematika, astronomiya va tibbiyot rivojiga yo‘l ochdi. Ayniqsa, IX–X asrlarda Somoniylar davrida Buxoro va Samarqand islom olamining yirik ilmiy-madaniy markazlariga aylandi. Britannica Buxoroni Somoniylar davlatining IX–X asrlardagi poytaxti sifatida ko‘rsatadi va Somoniylar davri me‘morchiligi, xususan Buxorodagi Somoniylar maqbarasi islom davri me‘moriy madaniyatining muhim namunasi ekanini qayd etadi.

Arablar istilosining eng muhim madaniy oqibatlaridan biri arab yozuvi va arab tilining tarqalishi bo‘ldi. Arab yozuvi dastlab diniy matnlar, Qur‘on, hadis va fiqh ilmlarini o‘rganish vositasi sifatida kirib keldi. Keyinchalik u ilmiy va adabiy muhitda keng qo‘llanila boshladi. Arab tili islom olamining ilm-fan tili bo‘lib qoldi. Movarounnahrlik olimlar arab tilida asarlar yozish orqali umumislom ilmiy muhitga qo‘shildilar. Natijada mahalliy ilmiy tafakkur mintaqaviy doiradan chiqib, xalifalik va butun islom sivilizatsiyasi miqyosiga ko‘tarildi.

Biroq bu jarayon mahalliy madaniyatning butunlay yo‘qolib ketishini anglatmaydi. Aksincha, Movarounnahrda islomiy madaniyat mahalliy so‘g‘diy, turkiy va eroniy madaniy qatlamlar bilan uyg‘unlashdi. Mahalliy me‘morchilik an‘analari islomiy me‘morchilik bilan birikdi, shaharsozlik rivojlandi, masjid, madrasa, rabot, karvonsaroy kabi inshootlar paydo bo‘ldi. Buxoro va Samarqand keyinchalik nafaqat diniy, balki ilmiy va savdo markazlari sifatida ham mashhur bo‘ldi.

Arablar istilosi madaniy hayotdagi ijtimoiy tuzilmalarga ham ta‘sir ko‘rsatdi. Avvalgi mahalliy zodagonlar, dehqonlar va shahar aristokratiyasi yangi arab-ma‘muriy tizimi bilan munosabat o‘rnatishga majbur bo‘ldi. Ba‘zi mahalliy hukmdorlar arablar bilan sulh tuzdi, ayrimlari qarshilik ko‘rsatdi, boshqalari esa islomni qabul qilib, yangi siyosiy tizimga moslashdi. Bu jarayon mahalliy jamiyatning madaniy yo‘nalishini ham o‘zgartirdi. Islomni qabul qilgan mahalliy elita yangi diniy-ma‘rifiy muhitning shakllanishiga hissa qo‘sha boshladi.

Movarounnahr madaniy hayotida ilmiy tafakkurning rivojlanishi arablar istilosidan keyingi eng muhim natijalardan biridir. Islom dini ilm olish, yozma madaniyat, diniy-huquqiy bilimlar va kitobat an‘analariga katta e‘tibor bergani sababli mintaqada maktab va madrasa tizimi shakllana boshladi. Keyinchalik Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Mansur al-Moturidiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, al-Xorazmiy kabi allomalar yetishib chiqishi aynan Movarounnahrning islom sivilizatsiyasi bilan chuqur bog‘langan ilmiy-madaniy muhitga aylangani bilan izohlanadi. Albatta, bu allomalar Qutayba davrida emas, undan keyingi asrlarda yashagan, lekin ularning yetishib chiqishi mintaqaning islomiy ilm-fan makoniga qo‘shilishi bilan bevosita bog‘liq tarixiy jarayondir.

Arablar istilosi natijasida Movarounnahrda shahar madaniyati ham yangi bosqichga ko‘tarildi. Buxoro, Samarqand, Termiz, Nasaf, Kesh kabi shaharlar savdo, hunarmandchilik, ilm-fan va diniy hayot markazlari sifatida rivojlandi. Ipak yo‘li orqali savdo aloqalari davom etdi, biroq bu aloqalar endi islom dunyosining keng iqtisodiy va madaniy tarmog‘i bilan bog‘landi. Bu esa Movarounnahrni Sharq va G‘arb o‘rtasidagi madaniy almashinuv markazlaridan biriga aylantirdi.

Shu bilan birga, arablar istilosining salbiy oqibatlarini ham unutmashlik kerak. Dastlabki harbiy yurishlar davrida ko‘plab hududlarda urushlar, qarshiliklar, qo‘zg‘olonlar, siyosiy beqarorlik va iqtisodiy og‘irliklar yuzaga keldi. Mahalliy aholiga soliq tizimi joriy qilindi, ayrim joylarda eski diniy markazlar zaiflashdi. Islom dinining kirib kelishi ba‘zi hollarda siyosiy bosim bilan bog‘liq bo‘lgan. Shu sababli bu mavzuni o‘qitish yoki ilmiy tahlil qilishda arablar istilosini faqat “madaniyat olib kelgan jarayon” sifatida ko‘rsatish ham, faqat “vayronkor bosqin” sifatida baholash ham to‘g‘ri emas. Eng xolis yondashuv — bu jarayonni tarixiy ziddiyatlari bilan birga o‘rganishdir.

Xulosa

Arablar istilosi Movarounnahr madaniy hayotiga chuqur va uzoq muddatli ta'sir ko'rsatgan tarixiy jarayon bo'ldi. Dastlab bu jarayon harbiy yurishlar, siyosiy bo'ysundirish, mahalliy aholining qarshiligi va soliq tizimidagi o'zgarishlar bilan kechdi. Shu jihatdan u istilo xarakteriga ega edi. Biroq keyingi asrlarda Movarounnahr islom sivilizatsiyasining muhim qismiga aylandi. Islom dini, arab yozuvi, arab tili, diniy ilmlar, madrasa ta'limi, shahar madaniyati va ilmiy tafakkur mintaqa hayotiga chuqur kirib bordi.

Arablar istilosining madaniy oqibatlarini biryoqlama emas, balki murakkab va ziddiyatli bo'lgan. U bir tomondan mahalliy siyosiy mustaqillik va eski diniy tizimlarga zarba bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan Movarounnahrning jahon islom sivilizatsiyasi bilan bog'lanishiga, Buxoro va Samarqand kabi shaharlarning ilm-fan markaziga aylanishiga, buyuk allomalar yetishib chiqishiga tarixiy zamin yaratdi. Shuning uchun bu mavzu ilmiy tahlilda ham, tarix darslarida ham xolislik, tarixiylik va tanqidiy yondashuv asosida o'rganilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi: eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar. – Toshkent: Sharq, 2001. – 368 b.
2. Alimova D.A., Rtveladze E.V. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. – Toshkent: Sharq, 2001.
3. Muhammadjonov A.R. O'zbekiston tarixi: IV asrdan XVI asr boshlarigacha. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004.
4. O'zbekistonda harbiy ish tarixidan: qadimgi davrdan hozirgacha / Mas'ul muharrir D.X. Ziyayeva. – Toshkent: Sharq, 2012. – 256 b.
5. Musayev N.U. O'zbekiston davlatchiligi tarixi: yangicha qarashlar va zamonaviy yondashuvlar. – Toshkent: Akademiya, 2010.
6. Tor D.G. The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 2009. – Vol. 72, Issue 2. – P. 279–299. DOI: 10.1017/S0041977X09000524.
7. Usmonov S., BO I. S. C. Q. D. A. M. LISHINING SABABLARI, DAVOLASH USULLARI // Евразийский журнал академических исследований. – 2023. – Т. 3. – №. 4 Part 2. – С. 196-199.
8. Ahmadaliyeva G. H. et al. YARIMO 'TKAZGICH MODDALAR VA ULARNING XARAKTERISTIKALARI // Евразийский журнал академических исследований. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 91-93.
9. Yusubjanovna A. M. BIRINCHI TIBBIY YORDAMNING AHAMIYATI VA UNI BAJARISHNING UMUMIY QOIDALARI // PRINCIPAL ISSUES OF SCIENTIFIC RESEARCH AND MODERN EDUCATION. – 2023. – Т. 2. – №. 1.

10. Usmonov S. ADVANTAGES OF INTERDISCIPLINARY PHYSICS EDUCATION IN MEDICAL STUDIES //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 5. – C. 847-851.
11. Abdusubxon o'g'li U. S. IMPROVING THE TEACHING OF PHYSICS BASED ON ITS INTEGRATION WITH BIOPHYSICS AND MEDICAL SCIENCES //Web of Medicine: Journal of Medicine, Practice and Nursing. – 2025. – T. 3. – №. 4. – C. 18-23.
12. Abdusubxon o'g'li U. S. REASONS AND SPECIFIC ADVANTAGES OF TEACHING PHYSICS IN MEDICAL INSTITUTES //American Journal of Philological Sciences. – 2024. – T. 4. – №. 12. – C. 26-31.
13. Usmonov S. FIZIKANING TIBBIYOT SOHASIDAGI AHAMIYATI //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2024. – Т. 3. – №. 12. – С. 116-118.
14. Abdusubxon o'g'li U. S., Madaminovna M. F. FIZIKA FANINI KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA O'QITISHNING AHAMIYATI.
15. Abdusubxon o'g'li U. S., Madaminovna M. F. FIZIKA FANINI KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA O'QITISHNING AHAMIYATI.